

Ekologia historyczna miasta – uwarunkowania środowiskowe i podstawy gospodarcze wczesnomiejskiego zespołu osadniczego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu

Mirosław Makohonienko¹, Daniel Makowiecki², Joanna Koszałka³, Michał Kara⁴

¹*Institut Geoekologii i Geoinformacji, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Dzięgielowa 27, 61-680 Poznań
e-mail: makoho@amu.edu.pl*

²*Pracownia Rekonstrukcji Środowiska Przyrodniczego, Instytut Archeologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. Szosa Bydgoska 44/48, 87-100 Toruń
e-mail: makdan@umk.pl*

³*Institut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu, ul. Rubież 46, 61-612 Poznań
e-mail: yokosz@o2.pl*

⁴*Institut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu, ul. Rubież 46, 61-612 Poznań
e-mail: michal.kara@iaepan.poznan.pl*

Abstract: Environmental conditions, animal and plant economy of the Early Medieval stronghold complex at Ostrów Tumski – and island on Warta river – have been discussed. The stronghold complex with the nearby open settlements, its role as a center of administration, church, and trade center have been considered as the early urban type of settlement. It finally developed into main economic and cultural center of western Poland – Poznań city.

Key words: urban historical ecology, early urban settlement, archaeobotany, archaeozoology, Ostrów Tumski, Poznań, Central Great Poland, Warta river, Early Medieval period

Pojęcie miasta i jego formy różnią się w różnych obszarach świata w zależności od tradycji kulturowej, warunków środowiskowych i czasu. Pierwsze osady typu miejskiego, budowane z gliny i kamienia, pojawiły się na Bliskim Wschodzie, według dominującego poglądu, w konsekwencji „rewolucji neolitycznej”, która umożliwiła gromadzenie nadwyżek żywnościowych, doprowadziła do wzrostu zróżnicowania społecznego, specjalizacji wykonywanych zajęć, wymiany towarowej oraz koncentracji ludności. Za jedno z najstarszych założeń typu miejskiego uważane jest Jerycho w Palestynie, otoczone kamiennym murem już około 9400 lat przed Chrystusem. Na kontynencie europejskim osady wczesnomiejskie powstawały w czasach antycznych najpierw w basenie Morza Śródziemnego. Na północ od Karpat, w dorzeczu Wisły i Odry, pierwsze założenia miejskie datowane są dopiero na okres wczesnego średniowiecza, jakkolwiek osady obronne o zwartej zabudowie, z regularnym układem ulic, budowano już w epoce brązu i w młodszej epoce żelaza, czego

przykładem jest osiedle w Biskupinie, zamieszkane przez około 800–1000 ludzi na powierzchni 0,02 km². Te przedhistoryczne osady obronne oraz pochodzące z wczesnego średniowiecza konstruowane były z drewna i otaczane drewniano-ziemnymi wałami. Architektura kamienna na ziemiach polskich pojawia się w drugiej połowie X w. wraz z wprowadzeniem chrześcijaństwa. Pierwsze osady z tak zwanymi prawami miejskimi powstały na początku XIII w. (najstarsza lokacja – Złotoryja, 1211 AD). Pierwsze ceglane i kamienne obwarowania miast pojawiają się w połowie wieku XIII i rozbudowywane są przez kolejne sześć stuleci. W przypadku Poznania dopiero początek wieku XX uwalnia miasto od fortyfikacji ograniczających jego dalszy rozwój przestrzenny. Współczesne kryteria uznające osadę za organizm miejski są złożone, ale i umowne – odwołują się do czynników przestrzennych, infrastrukturalnych, historycznych, funkcjonalnych, demograficznych i społecznych. Na obszarze Polski zarejestrowanych jest obecnie 905 miast, w których

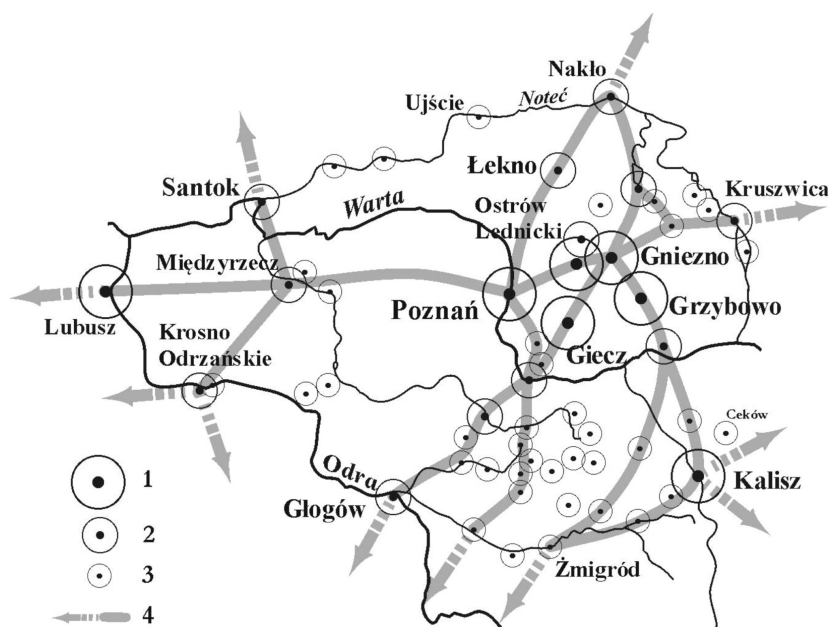
liczba mieszkańców waha się od zaledwie 1300, przy gęstości zaludnienia 12 osób/km² (Krynica Morska), do ponad 1,7 mln i gęstości zaludnienia 3300 osób/km² (Warszawa).

Początki miast w Wielkopolsce związane są z powstawaniem tzw. grodów centralnych (ryc. 1) w okresie tworzenia państwa polskiego przez władców z dynastii piastowskiej. W przeważającej opinii archeologów i historyków średniowiecza te szczególne założenia grodowe, datowane w świetle nowych ustaleń na wiek X, uważane są za najstarsze ośrodki wczesnomiejskie, funkcjonujące w oparciu o prawo lokalne, określane także jako załączki miast. Za wyróżnik ich miejskiego charakteru uważana jest złożona funkcja jako siedziby władcy, ośrodka militarnego, religijnego oraz gospodarczego, skupiającego rzemieślników oraz handel lokalny i dalekosiężny. Na ówczesny zespół wczesnomiejski składał się gród, obwarowane podgrodzie lub podgrodzia oraz znajdujące się w sąsiedztwie osady otwarte. W otoczeniu grodu, zapewne przy głównym trakcie, lokalizowane były miejsca handlu. Przypomnieć można, że etymologia *miasta* w języku polskim wywodzi się od słowa *miejsce* – tym kluczowym, jak uważa się, dla ludności miejscem sfery publicznej był przygodowy targ, skupiający ludność lokalną i przyjezdną, gdzie się spotykano i dokonywano wymiany handlowej. Słowo *gorod* (город) w języku rosyjskim określa do dziś zarówno gród, jak i miasto.

Kartografia rozmieszczenia osadnictwa wczesnośredniowiecznego oraz rekonstrukcja sieci hydrograficznej okolic Poznania przekonują, że warunki środowiskowe doliny Warty były tym czynnikiem, który zdecydował o lokalizacji grodu, z którego rozwinął się organizm wczesnomiejski, z czasem najważniej-

szy ośrodek gospodarczo-kulturowy Wielkopolski. Specyficzny układ środowiskowy Warty płynącej na tym odcinku wieloma ustabilizowanymi korytami, rozdzielonymi wyspami, tworzył dogodniejsze przejście przez rzekę, a wyspy mające naturalne walory obronne dla osadnictwa stanowiły o dobrej kontroli przejścia. Nieopodal do Warty wpływała rzeczka Główna, biorąca początek w jeziorze Lednica, oraz Cybina przepływająca przez jezioro Góra. Te lokalne szlaki wodne umożliwiały komunikację z centrum osadniczym państwa piastowskiego na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej, dla którego gród poznański stanowił przez szlak warciański wyjście na Pomorze Zachodnie, a drogą lądową na ziemię lubuską. Wzdłuż lewo- i prawobrzeżnych dopływów Warty w rejonie Ostrowa Tumskiego rozwinął się wraz z lokacją grodu ciąg osad otwartych. Rozmieszczenie X–XII/XIII-wiecznych osad wskazuje na tendencję do ich lokowania na wyniesieniach lub piaszczystych łąkach w obrębie dolin rzecznych oraz w przybrzeżnych partiach niecek jeziornych. Skarby oraz cmentarze pochodzące z tego czasu ujawniają korelacje ze skłonami wzniesień, z ciekami wodnymi oraz terenami podmokłymi.

Na wyspie warciańskiej, początkowo nazywanej *summum* (łac. wierzchołek, góra czegoś), a później Ostrowem Tumskim (*tum* – oznaczające katedrę lub kolegiatę, zbieżne z niemieckim *Dom*), powstał jeden z najważniejszych grodów monarchii wczesnopiastowskiej. Według analiz dendrochronologicznych w wykonaniu M. Krąpca, jego powstanie datuje się na pierwszą połowę X w., najprawdopodobniej na przełom pierwszej i drugiej ćwierci (ok. 925 r.). Podobną lokalizację najstarszej części miasta wykazuje największy ośrodek Śląska – Wrocław, z grodem na wyspie

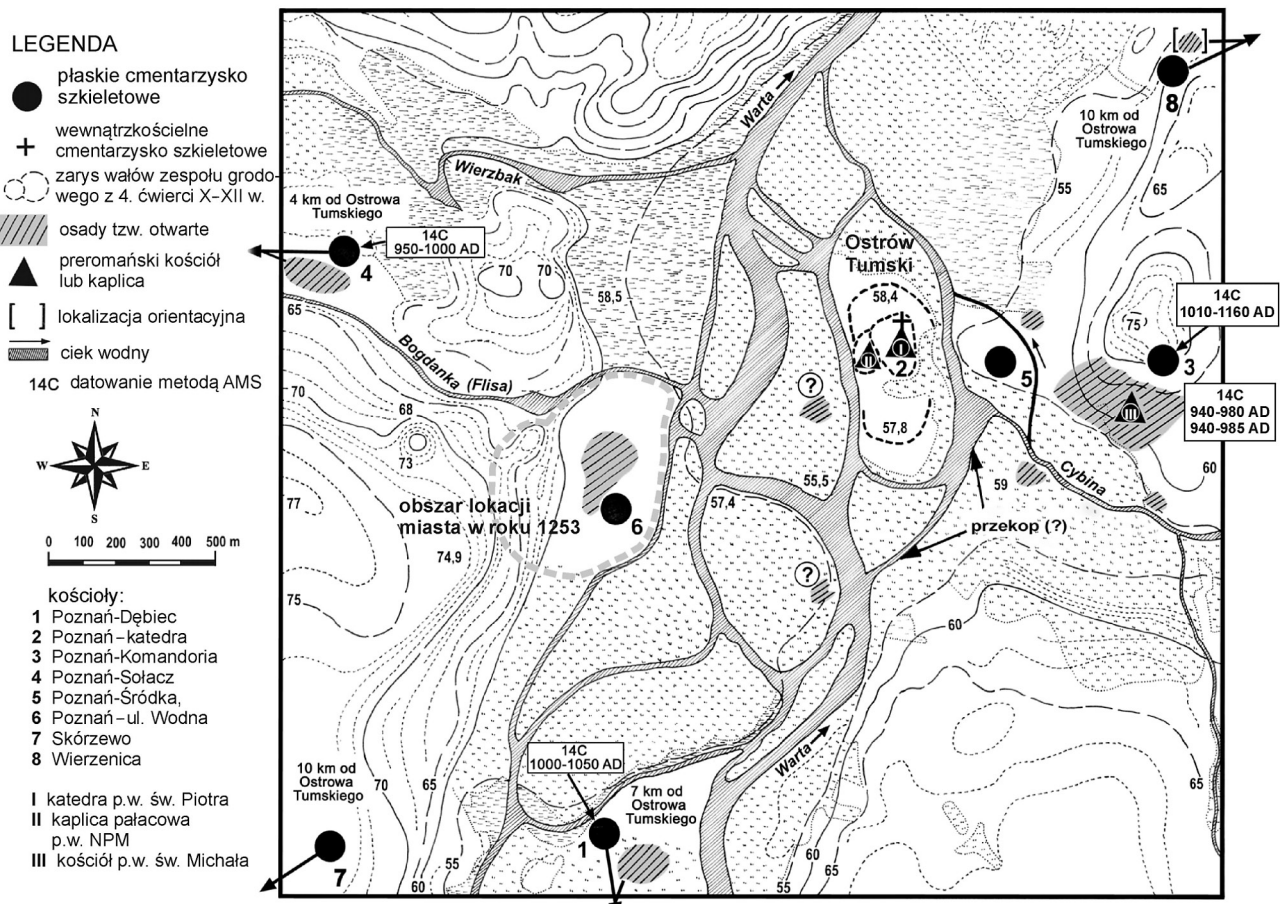
Ryc. 1. Grody Wielkopolski w okresie wczesnego średniowiecza na tle ważniejszych lądowych szlaków komunikacyjnych 1 – grody centralne monarchii wczesnopiastowskiej, 2 – grody o znaczeniu ponadlokalnym, 3 – grody o znaczeniu lokalnym, 4 – główne lądowe szlaki komunikacyjne (za Kurnatowską 1995) (rys. P. Koszałka)

anastomozującego odcinka Odry o analogicznej jak w Poznaniu nazwie Ostrów Tumski. Również początki Głogowa związane są z wyspą na Odrze zwaną Ostrowem Tumskim. Innym przykładem jest Paryż, gdzie wczesne miasto rozwinęło się wokół ośrodka zlokalizowanego na wyspie Cité na Sekwanie.

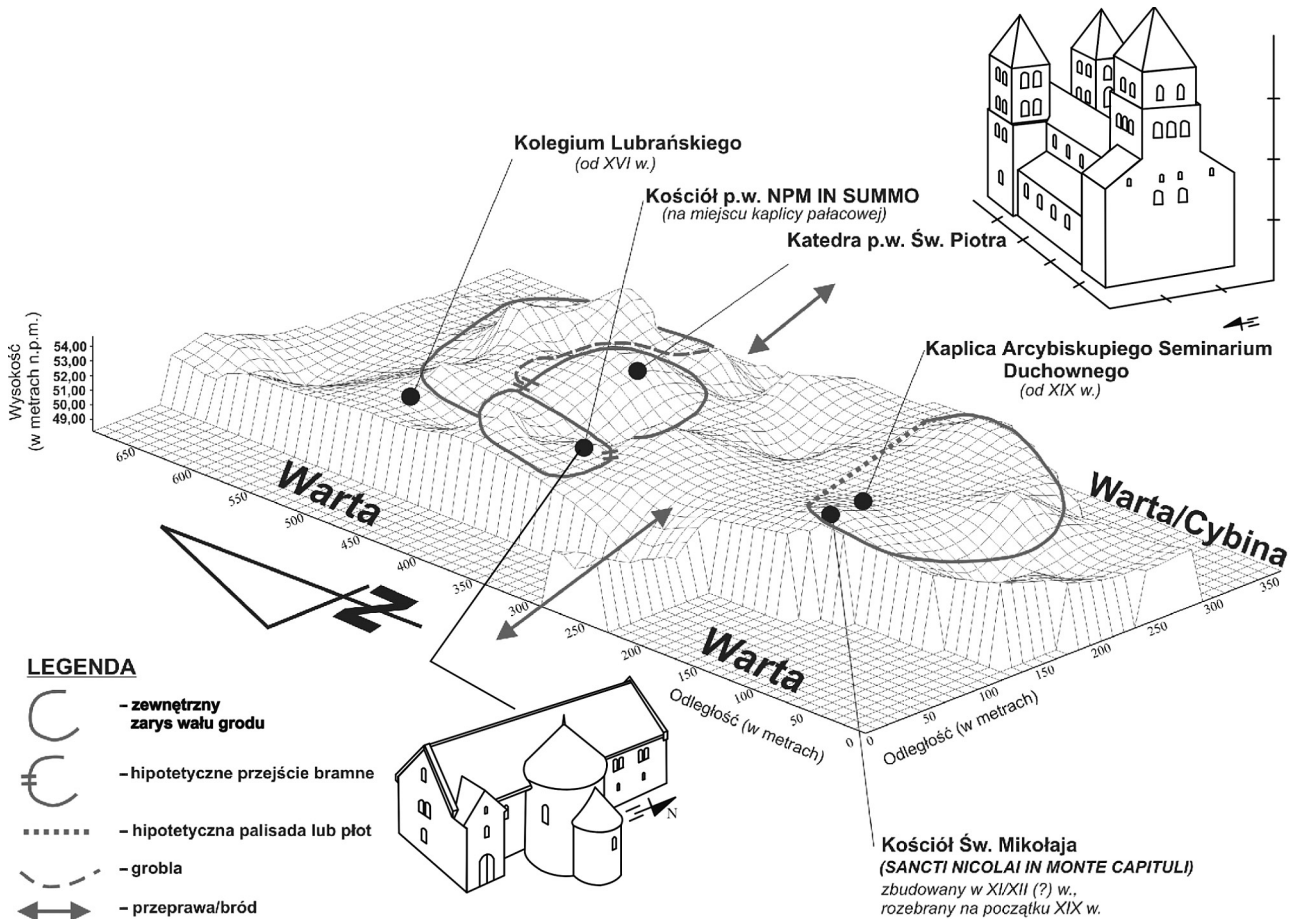
Przebudowa wczesnomiejskiego układu osadniczego podporządkowanego grodomi na Ostrowie Tumskim jako ideowemu, administracyjnemu, gospodarczemu i militarnemu centrum rozpoczęła się w połowie XIII w. i związana była z lokacją miasta na lewym brzegu Warty przez Przemysła I (1253 r.) według założonego z góry planu architektonicznego. Sercem nowo powstającego założenia miejskiego stał się rynek, do którego nawiązano regularny układ ulic. Dotychczasowa siedziba księcia w grodzie poznańskim przekazana została wraz z wyspą na własność biskupowi i kapitule katedralnej. Siedzibę księcia przeniesiono w obręb miasta, do górującego w okolicy murowanego zamku Przemysłów.

Podjęty obecnie projekt badawczy zmierza do rekonstrukcji procesów osadniczych Poznania w kontekście przemian środowiskowych i rozwoju krajobrazu kulturowego od czasów osadnictwa otwartego typu

wiejskiego, poprzez osadnictwo wczesnomiejskie, miasta lokacyjnego, po epokę industrialną. Projekt prowadzi do syntezy dotychczasowych ustaleń nad gospodarką roślinną i zwierzęcą w oparciu o źródła kopalne ze stanowisk archeologicznych (*on-site studies*) oraz nowe źródła z osadów biogenicznych – torfowych i jeziornych – lokowanych poza stanowiskami archeologicznymi (*off-site studies*), badanych metodami paleoekologicznymi. Studia archeobotaniczne i archeozoologiczne obiektów i warstw kulturowych z Ostrowa Tumskiego dostarczyły już bogatego zbioru danych na temat wczesnośredniowiecznej gospodarki mieszkańców kompleksu grodowego oraz warunków środowiska przyrodniczego wyspy i jej otoczenia. W materiałach botanicznych przypadających na X i XI w. zarejestrowano dotąd 267 taksonów roślinnych (w tym 216 zidentyfikowanych na poziomie gatunku). Dominujące ilościowo są w tym okresie gatunki roślin uprawnych, chwastów polnych, roślin ruderalnych, łąk i pastwisk. Głównym zbożem było proso. Skład chwastów wskazuje na dominację upraw jarych. Współwystępowanie gatunków bagiennych i siedlisk suchych świadczyć może o zróżnicowanych warunkach na wyspie i w jej otoczeniu – zarówno terenów podmokłych,

Ryc. 2. Sytuacja osadnicza Poznania w X–XII w. na tle rekonstruowanej na podstawie map historycznych sieci hydrograficznej. Płaskie cmentarzyska szkieletowe z drugiej połowy X–XI lub z X/XI–XII w. odkryte w okolicy grodu w Poznaniu na tle analogicznie datowanych osad tzw. otwartych oraz najstarszych kościołów aglomeracji poznańskiej (oprac. M. Kara; rys. M. Śniedziewska-Lerczak i P. Namiota)

Ryc. 3. Poznań – Ostrów Tumski. Przybliżona rekonstrukcja pierwotnego ukształtowania Ostrowa Tumskiego wykonana na podstawie pomiaru stropu calca, odpowiadająca powierzchni wyspy w okresie funkcjonowania zespołu grodowego z 4 ćwierci X–1 poł. XI w. Zaznaczono położenie katedry pw. św. Piotra, kościoła pw. Najświętszej Marii Panny, Kolegium Lubrańskiego oraz kościoła pw. św. Mikołaja i kaplicy Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w południowej części wyspy zwanej Zagórze. Zamieszczono też rekonstrukcję bryły najstarszej bazyliki katedralnej z 4 ćwierci X–pocz. XI w. oraz książęcego zespołu sakralno-pałacowego z 2 poł. X–1 poł. XI w. Oprac. M. Kara i T. Kasprówic. Rekonstrukcja katedry na podstawie Józefowiczówny (1963; z uzupełnieniami Biedroń, Rodzińska-Choraży 2001, Janiak 2003); rekonstrukcja pałacu na podstawie Kóćka-Krenz (2003)

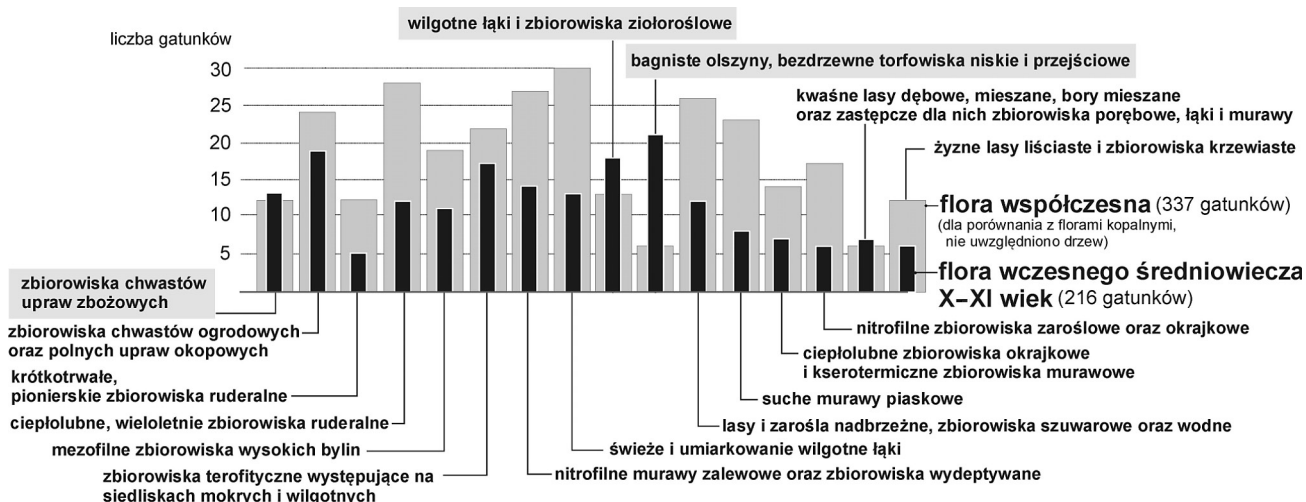
jak i piaszczystych łach nadrzecznych i suchych muraw. Zestawienie flory średniowiecznej z florą współczesną Ostrowa Tumskiego (liczącą 337 gatunków zielnych) zwraca uwagę na większą w okresie wczesnego średniowiecza różnorodność florystyczną zbiorowisk bagiennych z olszą oraz wilgotnych łąk. Ich redukcja powiązana jest z pracami budowlanymi i użytkowaniem wyspy, co spowodowało wielkie zmiany w morfologii terenu, który miejscami podniesiony został o 5 m ponad poziom pierwotny. Podobne przekształcenia następowały w innych obszarach miasta. Flory średniowieczne wykazują wyższy udział gatunków chwastów polnych, co niewątpliwie odzwierciedla większe znaczenie ówczesnego krajobrazu pól.

Szczątki kostne z Ostrowa Tumskiego dostarczają danych na temat gospodarki zwierzęcej i konsumpcji mięsa od wieku IX do XVIII. Mieszkańcy Ostrowa posiadali złożony system gospodarki zwierzętami łączący hodowlę z użytkowaniem zwierząt wolno żyjących. We wszystkich okresach domino-

wała jednak konsumpcja zwierząt domowych, co w zapisie kopalnym odzwierciedla udział kości tej grupy, zwykle powyżej 90% (ryc. 4).

Najwszechstronniej wykorzystywane było bydło hodowlane, dostarczające mięsa, energii somatycznej dla transportu kołowego i w pracach polowych. Było też głównym dostawcą produktów mlecznych. Kości świni są najliczniejsze w materiałach wczesnośredniowiecznych (ryc. 5). W późniejszym okresie konsumpcja wieprzowiny spada na rzecz wołowiny. Jadano również baraninę i mięso kozie. Wśród drobiu najczęściej spożywano kury, w mniejszym zakresie dzikie i udomowione gęsi. Kości kaczek znajdowane były tylko sporadycznie. Mięso zwierząt dzikich jadano w mniejszym stopniu, jakkolwiek pozostawało cennym pożywieniem – zwłaszcza mięso dzika, sarny i jelenia.

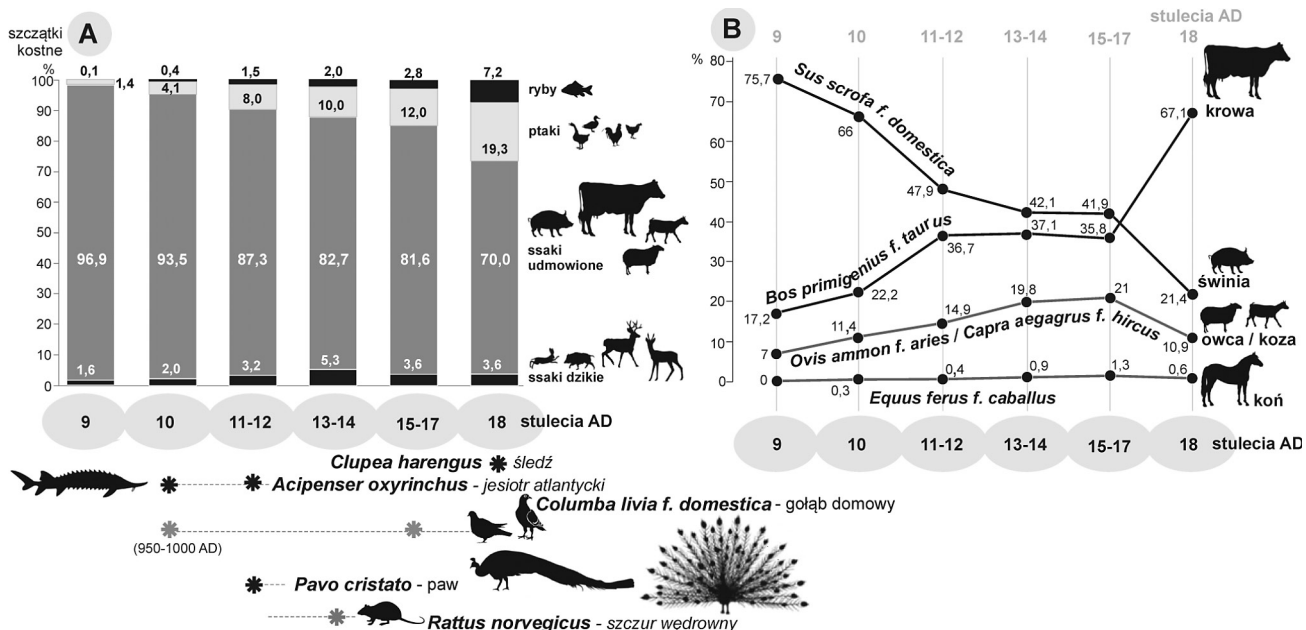
Ważną gałęzią gospodarki było rybołówstwo. Do największych spożywanych ryb należały jesiotry (*Acipenser oxyrinchus*) (znaleziska od X w.) i sumy (*Silu-*

Ryc. 4. Porównanie ilościowe udziału gatunków zielnych, zestawione w grupy ekologiczne, we florze Ostrowa Tumskiego w Poznaniu z okresu wczesnego średniowiecza (X–XI w.) (analizowanej przez J. Koszałkę) oraz flory współczesnej (zinwentaryzowanej przez B. Jackowiaka) (za: Koszałka 2006)

rus glanis). Wśród szczątków kopalnych odkryto pozostałości śledzia datowane na wiek XVIII. Zespoły kostne z Ostrowa Tumskiego wskazują na stopniowy wzrost konsumpcji ryb i ptaków w analizowanym okresie. Szczątki kostne udomowionej formy gołębia znaleziono w materiałach datowanych na druga połowę X w. Należą one do najstarszego horyzontu znalezisk tej formy gołębia na terenie kraju. Na Ostrowie Tumskim odkryto też najstarsze w Polsce szczątki pawia (*Pavo cristato*) datowane na wiek XI–XII, ptaka pochodzącego z Indii. Bezpośrednie dowody archeozoologiczne obecności szczura wędrownego (*Rattus norvegicus*) – gatunku pochodzącego z Azji Wschodniej – na obszarze wczesno-

miejskiego zespołu grodowego Ostrowa Tumskiego datowane zostały na XIII–XIV w., co generalnie przypada na czasy rozwoju w Europie Zachodniej i Południowej „czarnej śmierci”, choroby zawleczonej z Chin, prawdopodobnie jedwabnym szlakiem. Gatunek ten preferuje współcześnie systemy kanalizacyjne, piwnice, brzegi ścieków. Reprezentacja kości zajmująca szaraka (*Lepus europaeus*) w zapisie kopalnym wykazuje wzrost udziałów począwszy od X w. Ten dzięki mieszkańiec terenów otwartych, pierwotnie, jak się sądzi, związany ze strefą stepu i lasostepu, może pośrednio odzwierciedlać wzrost udziału terenów odlesionych i rozwój krajobrazu kulturowego, tak zwanego „stepu kulturowego”.

Ryc. 5. (A) Zmiany udziałów procentowych poszczególnych grup zwierząt w znaleziskach kostnych z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu od IX do XVIII w., ze wskazaniem niektórych ważniejszych znalezisk ryb, ptaków i ssaków. (B) Procentowy udział szczątków kostnych zwierząt udomowionych odkrytych na Ostrowie Tumskim w sąsiedztwie kościoła Najświętszej Marii Panny w materiale między IX a XVIII w. (za: Makowiecka i in. 2005)

Publikacja przygotowana w ramach projektu MNiSW N N305 059140 „Przemiany środowiska przyrodniczego Poznania od średniowiecza po czasy współczesne. Ekologia historyczna miasta”

Literatura

- Hensel W., 1963. Archeologia o początkach miast słowiańskich. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.
- Kaczmarek J., 2005. Między grodem a miastem. Przemiany osadnicze na terenie aglomeracji poznańskiej w X–XIII wieku. W: Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), *Civitas Posnaniensis*. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania. Wydawnictwo PTPN, Poznań, s. 43–58.
- Kaczmarek J., 2008. Archeologia miasta Poznania I. T. 1–2. Stan badań i materiały. Poznań.
- Kaniecki A., 2004. Poznań. Dzieje miasta wodą pisane. Przemiany rzeźby i sieci wodnej. Wydawnictwo PTPN, Poznań.
- Kóčka-Krenz H., 2005. Najstarszy Poznań. W: Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), *Civitas Posnaniensis*. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania. Wydawnictwo PTPN, Poznań, s. 27–42.
- Koszałka J., 2005. Badania archeobotaniczne zespołu grodowego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu – historia i najnowsze wyniki. W: K. Wasyliko-
wa, M. Lityńska-Zajęc, A. Bieniek (red.), *Roślinne ślady człowieka*. Botanical Guidebooks, 28: 173–194.
- Koszałka J., 2006. Środowisko przyrodnicze i użytkowanie roślin we wczesnośredniowiecznym Poznaniu. Perspektywa archeobotaniczna. Praca doktorska. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.
- Kurnatowska Z., 1995. Frühstadtlische Entwicklung an den Zentren der Piasten in Großpolen. W: H. Brachmann (red.), *Burg-Burgstadt-Stad. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*. Berlin, s. 133–248.
- Makohonienko M., Makowiecki D., 2011. Przemiany środowiska przyrodniczego Poznania do końca XIX w. Stan i perspektywy badawcze. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań [w druku].
- Makowiecka M., Makowiecki D., 2004. Pożywienie zwierzęce mieszkańców osad przedlokacyjnych i okolic Starego Rynku w Poznaniu w świetle źródeł archeozoologicznych. W: Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), *Civitas Posnaniensis*. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania. Wydawnictwo PTPN, Poznań, s. 339–462.
- Makowiecka M., Makowiecki D., Müller R., Wussow J., 2005. Wstępne wyniki badań archeozoologicznych z Ostrowa Tumskiego (NPM). W: H. Kóčka-Krenz (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 179–190.